

УДК 341.9:347.9

Гожій І.О.

*старший викладач кафедри публічного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Солончук І.В.

*старший викладач кафедри інформаційного права
та права інтелектуальної власності
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ СПАДКУВАННЯ У СПРАВАХ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ

Постановка проблеми. Сфера впливу права на суспільні відносини постійно розширюється та якісно видозмінюється. На сучасному етапі часто відбуваються інтеграційні процеси, які вимагають комплексного регулювання певних відносин різноманітними правовими нормами. У цьому аспекті спостерігається тісна взаємодія, зокрема, міжнародного приватного права та національного цивільного процесуального права. Саме дослідженню взаємозв'язку зазначених галузей права і присвячується наша стаття, яка є спробою детального аналізу правового регулювання в Україні приватноправових відносин з іноземним елементом у сфері спадкування з визначенням проблем та перспектив.

Процеси суспільної інтернаціоналізації, які є невід'ємним елементом сучасного життя, розширення різноманітних контактів українських громадян з іноземцями, а також активні міграційні процеси, можливість придбання майна за кордоном, значне зростання кількості шлюбів, укладених з іноземцями, випадки міждержавного усиновлення зумовлюють різке збільшення спадкових справ з іноземним елементом, які є предметом судового розгляду.

Іноземний елемент у спадкових правовідносинах може проявлятися таким чином, що спадкодавець та спадкоємці є громадянами

різних держав або ж проживають у різних країнах. Майно, що входить до складу спадщини, може перебувати на території різних країн. У цьому контексті є підстави зробити висновок, що відносини, які підлягають правовому регулюванню, мають юридичний зв'язок з правопорядками двох чи більше країн.

У різних юрисдикціях матеріально-правове регулювання спадкування має свої особливості, які можливо узагальнити за такими пунктами:

- щодо порядку прийняття спадщини та управління спадковим обсягом;
- щодо вимог до форми та змісту заповіту;
- щодо систем спадкування за законом (романська та система парантел) тощо.

За таких обставин неминуче виникнення колізій у відносинах спадкування з іноземним елементом.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Результати проведеного аналізу наукових праць, присвячених проблемі спадкування, свідчать про те, що в основі подібних досліджень є саме норми матеріального права, зокрема цивільного права. Так, окремі аспекти порядку спадкування викладені в працях Ю. Заїки [1], С. Фурси [2]. Деякі питання спадкування з іноземним елементом, а саме джерела регулювання зазначених відносин, спадкування з іноземним елементом в нота-

ріальному порядку досліджувалися у працях Є. Фурси [3], О. Бичківського [4]. Водночас, як нам видається, існує загальна тенденція, що питанню взаємозв'язку положень міжнародного приватного права та цивільного процесуального права приділяється недостатньо уваги, оскільки наявні лише окремі дослідження [5]. Всі зазначені праці є основою для нашого наукового дослідження проблем визначення режиму спадкування у справах, ускладнених іноземним елементом.

Дослідження ґрунтується на доктринальних працях з теорії держави і права, конституційного права, міжнародного приватного права, цивільного права та цивільного процесуального права. Емпіричною базою дослідження є міжнародні стандарти правосуддя, національні нормативно-правові акти, а також статистичні дані.

Формулювання завдання дослідження.

На основі викладеного актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу порядку спадкування, ускладненого іноземним елементом, а також характерних особливостей розгляду судами України спадкових справ з іноземним елементом.

Метою статті є з'ясування проблемних аспектів та особливостей правового режиму спадкування з іноземним елементом в Україні.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим спадкування з іноземним елементом визначається статутом спадкування, під яким розуміють обране за допомогою колізійної норми право (закон країни), що підлягає застосуванню до всієї сукупності спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом. Сьогодні існують два основні режими спадкування – універсальний та роздільний режим. За універсального режиму спадкування не встановлюється різниця між спадкуванням рухомого та нерухомого майна. Для визначення права, яке має бути обране, традиційно застосовується колізійна прив'язка до права країни, громадянином якої був спадкодавець (*lex patriae*), або прив'язка до права країни, у якій спадкодавець мав останнє місце прожи-

вання (*lex domicilii*). Тобто основним статутом спадкування є особистий закон спадкодавця (*lex personalis*).

Серед країн, які під час врегулювання спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом, використовують прив'язку до права країни громадянства спадкодавця, можна назвати, зокрема, Швецію, Польщу, Італію, Німеччину. Так, відповідно до Закону Швеції «Про колізію законів відносно спадкування» спадкування майна померлих шведських громадян, які не склали заповіту, відбувається за шведським законодавством навіть у тому разі, коли померлий не проживав постійно у королівстві. Що стосується спадкування майна іноземного громадянина, то до відносин спадкування має бути застосоване право країни, громадянином якої був померлий [6]. Закон Польщі «Про міжнародне приватне право» визначає, що спадкодавець у заповідальному розпорядженні може підпорядкувати питання спадкування праву країни, в якій він має постійне місце проживання або місце звичайного перебування на момент такого волевиявлення чи на момент смерті. У випадку відсутності вибору права до відносин спадкування застосовується право країни, громадянином якої був спадкодавець на момент смерті [7].

Схожі за змістом правила встановлює законодавство Італії, Німеччини. Відповідно до Закону Італії «Реформа італійської системи міжнародного приватного права» правонаступництво регулюється правом тієї країни, громадянство якої мав спадкодавець на момент смерті. Проте Закон дозволяє спадкодавцю обрати у заповіті право країни, на території якої перебуває спадкове майно, за умови, що вибір права, здійснений спадкодавцем, не обмежує тих прав, якими італійське законодавство наділяє спадкоємців, що перебувають на території Італії на момент смерті спадкодавця [8]. У Німеччині основним статутом спадкування є особистий закон спадкодавця, а саме закон країни громадянства. Але для нерухомості, яка перебуває всередині країни, спадкодавець може обрати у заповіті право Німеччини [9].

До країн з універсальним режимом спадкування, які встановлюють прив'язку до права останнього доміцилію спадкодавця, належать Колумбія та Чилі. Згідно зі статтею 1012 Цивільного кодексу Колумбії правонаступництво відбувається відповідно до права останнього місця проживання особи [10]. Заслуговують на увагу положення законодавства Республіки Чилі щодо визначення права, яке має бути застосоване для врегулювання відносин спадкування з іноземним елементом. Відповідно до вимог статей 955 та 997 Цивільного кодексу Республіки Чилі відносини спадкування виникають з моменту смерті особи відповідно до права країни останнього місця проживання спадкодавця, за винятком випадків, визначених законодавством. Іноземці мають право на спадщину, яка відкрилась у Чилі, на тих же підставах і в такому ж порядку, що і чилійці [11].

Роздільний режим спадкування визначається тим, що рухоме майно, яке входить до спадку, спадкується за особистим законом спадкодавця (законом країни громадянства або законом країни останнього доміцилію), а щодо спадкування нерухомого майна застосовується закон країни, на території якої це майно перебуває. До іноземних юрисдикцій, законодавство яких за умови роздільного режиму спадкування під час регулювання спадкування рухомого майна виходить з принципу застосування права країни громадянства спадкодавця, належить Молдова. Відповідно до вимог статті 1622 Цивільного кодексу Республіки Молдова спадкові відносини стосовно рухомого майна визначаються за національним законом спадкодавця, що діяв на момент смерті, а спадкові відносини щодо нерухомості визначаються законом держави, на території якої це майно перебуває. За таких обставин встановлюється, що національним законом особи вважається закон держави, громадянство якої ця особа має. Згідно зі статтею 1587 Цивільного кодексу Республіки Молдова у разі наявності в особи двох і більше громадянств національним законом вважається право держави, з якою особа має тісніший зв'язок [12].

Виконавши аналіз норм міжнародного приватного права, можемо констатувати, що для багатьох країн вихідним колізійним принципом у сфері спадкування є принцип доміцилію. У таких країнах як США, Великобританія, Бельгія до спадкування рухомого майна застосовується закон останнього місця проживання спадкодавця, а спадкування нерухомості відбувається за правом країни, на території якої вона розташована. Відповідно до статті 78 Закону Бельгії «Кодекс міжнародного приватного права» спадкування регулюється правом держави, на території якої померлий мав постійне місце проживання на момент смерті, а спадкування нерухомої власності регулюється правом держави, на території якої нерухомість розташована [13]. Принагідно слід зазначити, що в деяких країнах англосаксонської системи поняття доміцилію має специфічний зміст. Так, у Великобританії існують поняття доміцилію походження та доміцилію набутого.

Правове регулювання в Україні приватно-правових відносин з іноземним елементом у сфері спадкування має свої особливості. Україна належить до країн з роздільним режимом спадкування. Законодавство визначає різні статuti спадкування залежно від виду спадкового майна.

Відповідно до статті 70 Закону України «Про міжнародне приватне право» основним колізійним принципом, який застосовується до відносин спадкування, є закон останнього місця проживання спадкодавця. Слід зазначити, що під час визначення права, яке підлягає застосуванню, суд чи інший орган керується тлумаченням норм і понять відповідно до права України, якщо інше не передбачено законом. Якщо норми і поняття, що потребують правової кваліфікації, не відомі праву України або відомі під іншою назвою чи з іншим змістом і не можуть бути визначені шляхом тлумачення правом України, то під час їх правової кваліфікації також враховується право іноземної держави [14]. Отже, український правозастосовний орган, розглядаючи питан-

ня спадкування майна іноземця, повинен тлумачити поняття місця проживання спадкодавця відповідно до українського законодавства. Цивільний кодекс України в статті 29 визначає, що місцем проживання фізичної особи є житло, в якому вона проживає постійно або тимчасово [15]. Водночас стаття 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» визначає місце проживання як житло, розташоване на території адміністративно-територіальної одиниці, в якому особа проживає, а також спеціалізовані соціальні установи, заклади соціального обслуговування та соціального захисту, військові частини [16].

Необхідно зазначити, що на практиці можуть виникати проблеми у визначенні місця проживання спадкодавця. На нашу думку, було б позитивним розмежування на законодавчому рівні понять «місце тимчасового проживання» та «місце перебування». Згідно зі статтею 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» місцем перебування визначається адміністративно-територіальна одиниця, на території якої особа проживає строком менше шести місяців на рік [16]. Що стосується визначення поняття «місце тимчасового проживання», то воно відсутнє у Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання» [16], у Цивільному кодексі України [15], у Порядку реєстрації місця проживання та місця перебування фізичних осіб в Україні та зразків необхідних для цього документів [17]. На нашу думку, є потреба на законодавчому рівні надати чіткі формулювання і критерії розмежування зазначених понять.

Крім того, під час визначення права, яке підлягає застосуванню відповідно до колізійної прив'язки *lex domicilii*, важливо усвідомлювати, що термін «останнє» означає останнє місце проживання спадкодавця на момент відкриття спадщини. Держава, яку спадкодавець відвідав безпосередньо перед смертю, чи в якій помер, не може розглядатися як держава, в якій спадкодавець мав останнє місце

проживання за умови, що він не проживав у ній постійно або переважно [18, с. 282].

Законодавство України, як і багатьох країн, про які йшлося раніше (Польщі, Італії, Німеччини), передбачає можливість обрання права, що застосовуватиметься до спадкових відносин, самим спадкодавцем під час складання заповіту. Відповідно до статті 70 Закону України «Про міжнародне приватне право» спадкодавець може підпорядкувати відносини спадкування праву держави його громадянства, зазначивши це у заповіті. У цьому аспекті слід зазначити, що такий вибір права спадкодавцем буде недійсним, якщо після складання заповіту його громадянство змінилося. Крім того, вибір права неможливий щодо спадкування нерухомості. Закон України «Про міжнародне приватне право» предметно розмежував юрисдикцію у справах про спадкування нерухомості, яка входить до спадку. Відповідно до вимог статті 71 спадкування нерухомого майна регулюється правом держави, на території якої розташоване це майно, незалежно від місця останнього постійного проживання спадкодавця – власника нерухомого майна. Крім того, одностороння колізійна норма цієї статті встановлює лише українську юрисдикцію у разі спадкування майна, яке підлягає державній реєстрації в Україні [14].

Вирішення зазначених суперечливих питань є предметом розгляду в порядку цивільного судочинства. Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України в новій редакції закону визначає права та обов'язки іноземців та осіб без громадянства у цивільному процесі. Зокрема, у статті 496 ЦПК України закріплене право цих осіб з метою захисту звертатися до судів України. Іноземці та особи без громадянства мають такі ж процесуальні права та обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, визначених законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [19].

Консультативна рада європейських суддів (далі – КРЕС) ще у 2006 році рекомендува-

ла Висновок № 9 до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права (далі – Висновок). КРЄС пояснює, що внаслідок глобалізації та зростаючої ролі міжнародного та європейського права національні правові системи часто мають справу з юридичними питаннями міжнародного характеру, а саме щодо відносин між особами. Також КРЄС у п. 40 Висновку підкреслює значення для суддів у різних країнах дотримання норм міжнародного та європейського права, що сприяє принципу верховенства права незалежно від національних юридичних систем [20]. Що стосується імплементації цього положення в законодавстві України, то згідно зі статтею 3 ЦПК України встановлено пріоритет норм міжнародного права в регулюванні цивільного судочинства, який означає, що якщо міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачає інші правила, ніж встановлені ЦПК України, то застосовуються правила міжнародного договору України. Аналогічне положення передбачає стаття 3 Закону України «Про міжнародне приватне право». Так, відповідно до статті 37 Договору між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах правові відносини в галузі спадкування рухомого майна регулюються законодавством тієї Договірної Сторони, громадянином якої був заповідач у момент смерті [21]. Вочевидь, під час врегулювання відносин спадкування рухомого майна має бути застосована норма міжнародного договору, хоча вона принципово відрізняється від положення внутрішнього українського законодавства.

Наявність у національному законодавстві правових норм щодо пріоритету норм міжнародного права, за Висновком КРЄС, характеризує державу як таку, що не ставить юридичні перешкоди для застосування міжнародних та європейських стандартів судочинства.

Особливої уваги потребує питання визначення підсудності справи про спадкування,

ускладненої іноземним елементом. Вирішення питання про підсудність судам України справ з іноземним елементом здійснюється на момент відкриття провадження у справі. За ч. 1 ст. 75 Закону України «Про міжнародне приватне право» значення не матиме навіть той факт, що в ході провадження у справі підстави для такої підсудності зникли чи змінилися. Але є випадки, коли справа щодо спадкування є предметом розгляду саме в суді України. Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 76 цього Закону [14] суд України приймає до свого розгляду справу про спадщину за наявності однієї з підстав:

- 1) спадкодавець у момент смерті був громадянином України;
- 2) спадкодавець мав в Україні останнє місце проживання.

А п. 3 ч. 1 ст. 77 Закону «Про міжнародне приватне право» встановлює виключну підсудність судам України таких справ з іноземним елементом, у яких спадкодавець – громадянин України і мав у ній місце проживання.

На підставі ч. 2 ст. 75 Закону «Про міжнародне приватне право» суд постановляє ухвалу про відмову у відкритті провадження у справі, якщо у суді чи іншому юрисдикційному органі іноземної держави є справа із спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо визначити таке:

- 1) під час визначення правового режиму спадкування, у якому присутній іноземний елемент, вирішальне значення має статут спадкування – обране за допомогою колізійної норми право (закон країни), що підлягає застосуванню до всієї сукупності спадкових відносин, ускладнених іноземним елементом;
- 2) у сучасному світі існують різні режими спадкування. Вид конкретного режиму визначається законодавством відповідної держави. В Україні це Закон України «Про міжнародне приватне право» [14], який визначає роздільний режим спадкування з певними особливостями (зокрема, щодо майна, яке підлягає державній реєстрації);

3) основним колізійним принципом, який застосовується до відносин спадкування в Україні, є закон останнього місця проживання спадкодавця. На нашу думку, доцільно для уникнення проблем у визначенні місця проживання спадкодавця розрізнити поняття «місце тимчасового проживання» та «місце перебування», оскільки сьогодні в законодавстві України не існує такого розмежування;

4) законодавство України передбачає можливість обрання права, що застосовується до спадкових відносин, самим спадкодавцем під час складання заповіту. Але в заповіті спадкодавець має право підпорядкувати відносини спадкування винятково праву держави його громадянства;

5) новели цивільного судочинства, пов'язані з новою редакцією Цивільного процесуального кодексу України, встановлюють пріоритет норм міжнародного права у регулюванні цивільного судочинства, який означає, що якщо міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачає інші правила, ніж встановлені ЦПК України, то застосовуються правила міжнародного договору України [22]. Аналогічне положення передбачає

Закон України «Про міжнародне приватне право» [14];

6) вирішення питання про підсудність судам України спадкових справ з іноземним елементом здійснюється на момент відкриття провадження у справі. Виняткову підсудність судам України мають справи щодо спадкування з іноземним елементом, у яких спадкодавець – громадянин України і мав у ній місце проживання;

7) за даними Державної судової адміністрації України за 2017 рік до судів першої інстанції надійшло 63 786 справ про спадкове справо (для порівняння – всіх позовних заяв надійшло 64 1068), що свідчить про значну кількість таких правовідносин [23]. На нашу думку, було б доцільним відображати у загальній статистичній картині ще і кількість спадкових справ, розглянутих судами України, в яких наявний іноземний елемент. З огляду на процеси глобалізації та динаміку соціальних процесів питання щодо проблем, які можуть виникати під час визначення правового режиму спадкування та підсудності спадкових справ з іноземним елементом, ще потребує додаткового наукового дослідження, обговорення та вдосконалення.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню взаємодії норм різних галузей права під час вирішення актуальних питань, що стосуються визначення в Україні правового режиму спадкування у справах з іноземним елементом. Представлено аналіз положень законодавства України, міжнародних документів та стандартів судочинства щодо проблемних питань, які можуть виникати у спадкових справах. Дослідження здійснене через призму новел сучасної судової реформи України. На підґрунті вимог міжнародних стандартів правосуддя та норм міжнародного права запропонована спроба вдосконалення певних положень національного законодавства та правозастосовної практики у сфері спадкових правовідносин, ускладнених іноземним елементом.

Ключові слова: статут спадкування, правовий режим спадкування, особистий закон спадкодавця, підсудність справ про спадкування.

Аннотация

Статья посвящена исследованию взаимодействия норм различных отраслей права при решении актуальных вопросов по определению в Украине правового режима наследования по делам с иностранным элементом. Представлен анализ положений законодательства Украины, международных документов и стандартов судопроизводства по проблемным вопросам, которые могут возникать в подобных делах о наследовании. Исследование осуществлено на

основе нововведений современной судебной реформы Украины. Учитывая требования международных стандартов правосудия, предложена попытка усовершенствования отдельных положений национального законодательства и правоприменительной практики в сфере наследственных правоотношений, в которых присутствует иностранный элемент.

Ключевые слова: статут наследования, правовой режим наследования, личный закон наследодателя, подсудность дел о наследовании.

Gozhiy I.O., Solonchuck I.V. The issues of the legal regulation in inheritance affairs with foreign elements

Summary

The article is devoted to research the interaction of the norms in different fields in law with solving relevant issues of determination legal regulation of inheritance in affairs with a foreign element in Ukraine. This article consists of researching into Ukraine's legislation, international acts and standards of law in essential issues, which may occur in inheritance affairs. This research was made through the prism of the new judicial reform in Ukraine.

According to international law and standards requires this article offers the attempt to improve certain norms in national legislation and law enforcement in inheritance legal relationships with foreign elements.

Key words: legacy statute, legal regulation of inheritance, heir's personal law, jurisdiction of affairs in inheritance.

Список використаних джерел:

1. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: монографія. Київ: КНТ, 2007. 288 с.
2. Фурса С.Я. Фурса Є.І. Спадкове право: теорія та практика: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2002. 496 с.
3. Фурса Є.І. Спадкування з іноземним елементом: порівняльний аспект, теорія і практика. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки». 2013. Вип. 4. С. 90–94.
4. Бичківський О.О. Джерела правового регулювання міжнародних спадкових відносин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 29 (2.2). С. 21–24.
5. Гожій І.В., Солончук І.В. До питання визнання іноземців безвісно відсутніми або оголошення їх померлими. Jurnalul juridic național: teorie și practică. 2017. № 3. С. 138–141.
6. О коллизии законов относительно наследования: Закон Швеции. SFS 1937:81. Опубликован 05.03.1937 г. / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/data/2015/11/16/1081084895/%D0%A8%D0%B2%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%8F%201937.pdf> (дата обращения: 20.03.2018).
7. Закон Польши о международном частном праве 1965 г. / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/041101>. (дата обращения: 20.03.2018).
8. Реформа итальянской системы международного частного права: Закон 1995 г. № 218 / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/040701> (дата обращения: 20.03.2018).
9. Вводный закон 1896 г. к Германскому гражданскому уложению / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/040401> (дата обращения: 20.03.2018).

10. Гражданский кодекс Колумбии / Библиотека Пашкова. URL: <http://constitutions.ru/?p=1629> (дата обращения: 20.03.2018).
11. Гражданский кодекс Республики Чили / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/data/2015/10/20/1079455163/%D0%A7%D0%B8%D0%BB%D0%B8%201855.pdf> (дата обращения: 21.03.2018).
12. Гражданский кодекс Республики Молдова: Закон от 06.06.2002 г. № 1107-XV (состояние на 06.03.2012) / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/data/2015/11/16/1081084806/%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0%202002.pdf> (дата обращения: 21.03.2018).
13. О Кодексе международного частного права: Закон Бельгии от 16.07.2004 г. (вступил в силу 01.10.2004) / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/data/2016/04/05/1126271433/%D0%91%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B8%D1%8F%202004%20%D1%80%D1%83%D1%81.pdf> (дата обращения: 21.03.2018).
14. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВРУ), 2005. № 32. С. 422.
15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. ВВРУ, 2003. № 40–44. С. 356.
16. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 р. № 1382-IV / Верховна Рада України. ВВРУ, 2004. № 15. Ст. 232.
17. Про затвердження Порядку реєстрації місця проживання та місця перебування фізичних осіб в Україні та зразків необхідних для цього документів: наказ Міністерства Внутрішніх справ України від 22.11.2012 р. № 1077 // База даних «Законодавство України» / МВС України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z2109-12> (дата звернення: 24.03.2018).
18. Міжнародне приватне право: науково-практичний коментар / за ред. А. Довгерта. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008, 351 с.
19. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV / Верховна Рада України. ВВРУ, 2004. № 40, 41, 42. Ст. 492.
20. Висновок № 9 (2006) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі національних суддів у забезпеченні ефективного застосування міжнародного та європейського права: Міжнародний стандарт судочинства, ухвалений на 7-у засіданні КРЄС (Страсбург, 8–10 листопада 2006 р.), документ № ССЄ (2006) 1 / Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_9_2006.pdf (дата звернення: 24.03.2018).
21. Договір між Україною і Республікою Молдова про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах: міжнародний документ від 13.12.1993 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/498_604 (дата звернення: 25.03.2018).
22. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України <...> : Закон від 03.10.2017 р. № 2147-VIII / Верховна Рада України. ВВРУ, 2017. № 48. Ст. 436.
23. Судова статистика. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства: форма № 2-Ц // Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2017 (дата звернення: 25.03.2018).